

Пещерите – природният архив на животинския ни свят

Златозар Боев

По отношение на живата природа пещерите изпълняват, образно казано, ролята на своеобразни фризери, съхраняващи миналото. В тях времето тече с друга, много по-бавна скорост, отколкото на повърхността. Затова и запазените останки от животинския свят от отминалите времена, както и живеещите днес същества в тях са от изключителен интерес за науката.

В много случаи в пещерите се е съхранило най-специфичното от биологичното разнообразие на една страна или дори – цял един район от континента. Затова за зоолога и палеозоолога всяка пещера е паметник – природен паметник, който следва да се изучава с особено внимание, за да не се повлияе зловредно на условията за обитаващите го животински организми.

Досега в България са установени около 29 000 вида животни и всички от тях, които обитават пещерите, до едно са защитени от Закона за биологичното разнообразие (2002). Българската спелеозология има добри традиции. Още със създаването на Българското пещерно дружество през 1929 г. започват и първите изследвания на животинския свят в нашите пещери. В 646 от почти 5500-те пещери в България към днешна дата са установени над 700 вида животни, около 100 от които са сухоzemни пещерни обитатели (троглобионти). В по-слаба степен на „опещеряване“ са и троглоксените и троглофилите, но затова пък те са по-многобройни. Според изтъкнатия наш зоолог Петър Берон в България са известни най-малко 166 ендемични вида животни, не-известни никъде другаде извън пределите на

страната. Това се равнява на 0,6 % от животинския ни свят – безценно природно наследство, което трябва да опазим за цялото човечество! Нещо повече – тези ендемични животни се отнасят към над 25 ендемични рода, сред които са: българонискус (*Bulgaroniscus*), балканонискус (*Balkanoniscus*), бурешия (*Bureschia*) и беронискус (*Beronicus*) (мок-

рици); протолептонета (*Protoleptoneta*) и антрохифантес (*Antrohyphantes*) (паяци); светломразец (*Pheggomisetes*) и рамбусекиела (*Rambousekiella*) (бръмбари бегачи). Има описани сенокосци, многоножки, бръмбари от други семейства и др. Повечето от тези животни се смятат за палеоендемити – останки от предледниково терциерно време. Сред най-богатите на троглобионти пещери в България са Легеника, Темната гунка при Лакатник, Съева гунка, Бачо Киро, Деветашката пещера, Духлата, Дяволското гърло, Магурата, Орлова чука, Хайдушката пещера при с. Девенци и др. Във всяка от тях са установени между 8 и 28 вида пещерни животни – всичките специфични форми, приспособили се от хилядолетия да обитават в конкретните условия.

Пещерите са неоценимо хранилище и на палеонтологичната летопис. В тях са се

съхранили едни от най-добре запазените фосилни находки от стотици видове гръбначни животни. Някои са били донесени от повърхностен отток на водите, проникнал в тях. Други са натрупани като остатъци от храната на едри сови, главно бухали, а също и някои хищни бозайници – пещерни мечки, пещерни хиени, лисици, вълци, язовци, порове и др. След време, затрупани и вкаменени, те се оказват сред най-ценните находки за палеозолога пещерняк. Така само в една наша пещера например, Бачо Киро, общият брой на установените видове животни е над 100! В Деветашката пещера пък само птиците, от които са намерени костни останки, надхвърлят 100 вида! По няколко десетки вида бозайници и птици са открити в пещерите Козарника, Ръжишката, Чердженица, Темната дупка при с. Карлуково, Филиповската, Моровица, Миризлива и др. Сред тях са намерени останки и от едни от най-едри сухоземни животни на континента – мамут, космат носорог, пещерна мечка, голям мороз елен и мн.др.

Казано накратко – по разнообразието на фауната, установена по съхранените останки, пещерите са уникални хранилища на природния архив. Рядко над земята се откриват такива богати палеонтологични находища! Това е още едно сериозно основание да пазим пещерите.

Но пещерите са и основен дом за десетки видове прилепи – неуморимите ни помощници в изтребването на несметните насекоми пълчища, които през нощта сменят насекомоядните птици в тази така полезна за нас дейност. Какво би станало с нашето селско и горско стопанство, ако ги нямаше тези безценни крилати помощници?

Пещерите предоставят и приказни гледки от един тайнствен и непознат свят на вечния мрак, пълната тишина и лепкавия хлад – толкова чужди за „надземната“ природа. Скални гъби, колонии, граперии, езера и реки, водопади и пропасти.... Всичко това е красиво, тайнствено, понякога опасно, но винаги – безценно, защото е наследство на природата на тази страна, в която сме се родили и живеем! И една сантиментална подробност: някога – отдавна, много от-

давна – пещерите са били родилният дом, родният дом, и просто – домът за всеки човек. Тъкмо в тях човечеството е направило своя прощъпалник в изобразителното и музикалното изкуство, в религията, занаятите и речевото общуване. С една дума: в древните пещери дивакът е станал човек и в тях сме „оставили“ част от нашата история, която още не сме изучили напълно.

Тази статия е посветена на природния архив на пещерите – безценен източник на сведения за миналото на природната среда по нашите земи. За него можем да съдим както по останките от животните някога животни, така и по... оцелелите до наши дни в пещерите съвременни „живи вкаменелости“ – своеобразните пещерни обитатели. Тук накратко ще представим само първата група. Нека надгледнем в този архив, макар и само за някои от пещерите!

Почваме от морския ни бряг. В първите години на XX в. бележитият наш археолог Рафаил Попов (1876 – 1940) намерил в пещерата в местността Яйлата при с. Камен бряг кости от тарпан от палеолита. Много по-късно (през 1985 г.) в пещерите в района на Яйлите зоологът Васил Попов събира костни останки от дребни бозайници и птици със среднохолоценова възраст. Сред тях са установени 9 вида птици. Съставът им показва, че наред с типично полските видове (пъдпъдък, полска яребица, ливаген дърдавец) се срещали и горски (гурзулица) и крайбрежни (воден дърдавец, зеленоножка, лиска и степна пъструшка), обитатели на сладководните басейни. Тук е установен и саблеклюнът – типичен обитател на плитките крайбрежия. Такива местообитания в околността биха могли да са мочурища и блатата с ограничена площ, подхранвани от отцеждащи се в пясъчниците повърхностни води. Характерен вид за скалистите терени е черният бързолет, чиито останки също са попаднали сред находките. Днес целият район се смята за активно свлачище. Интересното е, че подобни местообитания, с изключение на скалните, в непосредствената околност на настоящем липсват. Те обаче са косвено доказателство за настъпилото през по-

следните хилядолетия относително засушаване на климата.

Пещерата Бачо Киро, известна още и като Малката пещера, се намира до Дряновския манастир „Св. Архангел Михаил“. Тя е пещерата с най-добре проучения природен архив в България. През 1982 г. полски учени публикуваха резултатите от подробните си изследвания в пещерата. В нея те установяват останки от общо над 100 вида животни – охлюви, риби, земноводни, влечуги, птици и бозайници от късния палеолит (преди 52 000 – 12 000 г.). Останките на повечето птици и бозайници са попаднали в пещерата като остатъци от храната на обитавалите я бухали и... първобитни хора. Намерените от палеоорнитолога Зигмунт Бохенски (1935 – 2009) кости от скален орел, тръстиков блатар, полска яребица, балкански келик, воден дърдавец, скална лястовица, полска и горска чучулига, жълтоклюна хайдушка гарга, гарван, кръсточовка и др. са първите ни данни за тези птици от края на ледниковата епоха. За първи път в страната бяха намерени и доказателства за някогашното разпространение на 2 вида птици, изчезнали и непознати у нас – тундровата яребица и червеноклюната хайдушка гарга. От бозайниците са установени над 65 вида, но най-разнообразни са дребните видове гризачи – добруджански, сив и обикновен хомяк, 4 вида полевки, 3 вида мишки, белозъбо сляпо куче, обикновен и лешников сънливец, скачаща мишка и др. Установени са и 4 вида гризачи, които днес са изчезнали от страната – бобър, полевка-икономка, степна пъструшка и голям скокливец. Много разнообразни са и прилепите, представени с 12 вида. От насекомоядните са намерени останки от обикновена къртица и 4 вида земеровки. Любопитно е, че са установени и зъби и от сенокосбиращ (охотона – дребен зайцеподобен бозайник), днес изчезнал от пределите на страната. Вероятно най-интересни за мнозина са находките от едрите хищници – кафява мечка, вълк, лисица, черен пор и златка, но още по-интересно е, че тук са намерени и находки от изчезналите от съвременната фауна на България полярна лисица, хермелин, леопард и червен



Малък сенокосбиращ (степна охотона)
(*Ochotona pusilla*)



Полярна лисица (*Alopex lagopus*)

вълк. Последните два преди хилядолетия са изчезнали въобще от Европа. А сега – внимание! Три вида хищници – пещерна хиена, пещерен лъв и пещерна мечка, са изчезнали пък изобщо от лицето на Земята. Такива от копитните са и още 5 групи вида: косматият носорог, тарпанът, плейстоценското европейско магаре, големорогият елен, турът... Намерени са дори останки от жаби, гущери и змии.

В Бръшлянската пещера до с. Александрово за първи път животински костни останки са събрани през 1982 г. от В. Попов. От птиците са установени 3 вида – червенокръста лястовица, скална/крайбрежна лястовица и обикновен скорец. И трите вида днес обитават района на пещерата.

Пещерата Горник се намира до с. Крушуна в Деветашкото плато. През 1982 г. В. Попов събира от пещерата палеозоологичен материал, който произлиза от късно-плейстоценски и раннохолоценски отложения. Намерени са и кости и зъби на гребни гризачи и насекомоядни бозайници, както и кости от гребни врабчови птици.

Деветашката пещера до с. Деветаки е най-голямата пещера в България. От среднопалеолитните пластове с възраст ок. 70 000 г., проучени през 1996 г. от екип, ръководен от археолога Стефка Иванова, е събран изобилен палеозоологичен материал от десетки и стотици хиляди находки от кости и зъби. С това Деветашката пещера се нарежда на едно от първите места сред проучените пещери у нас. Намерени са десетки видове бозайници, сред които са една гребна форма на невестулката, вероятно хермелин, заек, обикновена къртица, вероятно голям скокливец, пещерна мечка и мн.др. Птиците са представени от най-малко 100 вида. Най-разнообразни са били водолюбивите птици, сред които прави впечатление присъствието на червеношията гъска. Тя е сред най-редките видове гъски



Червеношията гъска (*Branta ruficollis*)

днес в света. От останалите видове с по-ограничено разпространение понастоящем са белооката потапница, малкият креслив орел, глухарът, саблеклюнът, кокилобегачът, пет вида водобегачи, голямата бека-сина, бекастът, пернатоногата кукумявка,

блатната сова и гр. Интересно е, че тук са установени 7 вида птици, които през последните хилядолетия (през холоцена) са изчезнали от България – тетревът, полярната яребица, пра-яребицата, колхигският



Полярна яребица (*Lagopus lagopus*)

фазан (дивата му местна форма), стрепетът, средна бека-сина и червеноклюната хайдушка гарга. Пра-яребицата е един напълно изчезнал вид, който не доживял до холоцена. Саблеклюнът пък е съвсем необичаен за вътрешността на страната... В района на пещерата през късния плейстоцен горските местообитания са доминирали над откритите – степно-полските и влажните ливади. Тогава ландшафтът е бил лесостепен. Наличието на по-студенолюбиви птици (червеногуша гъска, траурна потапница, потапница звънарка, гащат мишелов, полярна яребица, сребрист гъждосвирец, малък горски и голям зеленоног водобегач и др.) показва, че климатът тогава е бил значително по-студен от днешния. Сега тези птици гнездят далеч на север от нашата страна.

В Козарската пещера до гара Лакатник по костни останки от късния плейстоцен (пленигласиал – 2), събрани през 1983 г. от В. Попов, по-късно са установени 5 вида птици, от които по-интересен е беловеждият грозг.

Магурата до с. Рабиша е най-известната българска пещера. От хилядолетия тя е била населена от многобройни прилепови колонии. С някогашен прилепов тор (гуано)

през бронзовата епоха са били изрисувани стените на пещерата. Открити са животински кости от ранножелязната епоха от домашни животни – говеда, свиня, овца, куче. От плейстоценски и холоценски отложения в пещерата са събрани останки и от разнообразна дива фауна – бобър, пещерна хиена, пещерна мечка, благороден елен, сърна, дива свиня, тарпан, дива коза, язовец, дива котка, тур и неопределени до вид птици. Повечето от тези находки са събрани от Георги Марков (1912 – 1988) през 1960 – 1961 г. Намерени са и черупки от някои сладководни миди и охлюви. Всички те са служели за храна на дребните ѝ обитатели.

В пещерата Миризливка до с. Орешец през 1931 г. Р. Попов открива палеолитни сечива и кости от хищни (пещерна хиена, пещерна мечка, лисица, вълк) и копитни (благороден елен, тарпан, диво магаре, космат носорог, безоаров козирог – който палеозоологът Николай Спасов определи на алпийски) бозайници, а също и единични птичи кости, главно с вюрмска възраст. Установяването на полевки-мимомиси според В. Попов обаче датира тази част от намерените останки като ранноплейстоценски, т.е. още по-древни. Палеонтологът Иван Николов (1927 – 1982) през 1977 г. съобщава за намерени останки от космат носорог, пещерна хиена, вълк, безоаров козирог, тарпан, кафява мечка, пещерна мечка и благороден елен. От по-ново време в Миризливка са намерени и останки от кафявата мечка, както и от домашни животни – говеда, овца и коза. Тук се откриха и останки от изчезнали в България тетреви.

През 1913 г. Р. Попов съобщава за първите си палеолитни находки от пещерата Моравица до с. Гложене. Сред тях са останки от пещерна мечка, кафява мечка, пещерна хиена, безоаров козирог (вероятно алпийски), както и шила, изработени от птичи кости. По-късно той съобщава за холоценски находки от благороден елен, сърна, дива свиня, също и от домашно говеда и овца. При разкопки от археолозите Николай Сираков и Иван Гацов през 1982 г. са събрани палеозоологични материали. Останките от бозайници от тях са изследвани от В. Попов, който установява

пещерна хиена, обикновена къртица, малка и обикновена кафявозъбка и кафявозъбка-джудже, степен сеносъбирач, три вида сънливци, скачаща мишка, горски мишки, сив, голям и добруджански хомяк, снежна и още 5 вида полевки, жълта, степна и други изкопаеми видове пъструшки, белозъбки и др. Въз основа на този вид състав от дребни бозайници В. Попов датира находките на около 350 000 г. Част от по-младите пластове обаче съдържат находки с възраст 210 000 – 180 000 г. Сред птиците са намерени кости от полска яребица, балкански кеклик, пъдпъдък, полска чучулига и жълтоклюна хайдушка гарга. Те подсказват, че някога са преобладавали откритите степни местообитания с полска растителност. Безспорно днешните скални масиви са съществували и тогава.

В Ръжиската пещера до гара Лакатник от гребните бозайници в тази пещера В. Попов е установил останки от голяма и малка белозъбка, червен вълк, алпийски козирог, снежна полевка, както и няколко други вида



Червен вълк (*Canis lupinus*)

изкопаеми полевки и др. Той датира тези находки като края на късния плейстоцен и по-точно – прехода от горния плейстоцен към холоцена. Червеният вълк и алпийският козирог отдавна са изчезнали от нашата страна. Първият се е оттеглил далеч в Азия, а вторият – в Алпите. От птиците тук е разкрита разнообразна фауна – лещарка, ливаген гърдавец, малък зеленоног водобегач, белокореман бързолет, дебелоклюна чучулига, горска бърбрия, планинска чинка,

обикновена кръсточовка, черешарка, особено рядкото в плейстоценските наслази скално врабче и мн.гр. Открити са и останки от 2 вида – тетрев и червеноклюна хайдушка гарга, които днес не се срещат в България.

Свинската гупка до гара Лакатник е запазила в плейстоценските си отложения кости, зъби и почти цели черепи от пещерна мечка. В съвременните пластове са събрани кости от домашна кокошка, но възрастта на тези находки не е установена. Възможно е те да са били внесени от лисица, язовец, черен пор или друг хищник. Впрочем черният пор е установен в пещерата по костни останки.

Напоследък пещерата Сухи печ до гара Орешец, известна още като Козарника, станала световноизвестна с най-старите останки (отпреди 1,4 млн. г.) на т.нар. изправен човек. Тя е една от най-добре проучените у нас пещери в палеозоологично отношение. В къснопалеолитните пластове са намерени животни за цял един зоопарк – пещер-



Изправен човек (Homo erectus)

на хиена, голяморог елен, лос, северен елен, тур, тарпан, пещерна мечка, кафява мечка, дива свиня, язовец, златка, обикновена къртица, 4 вида земеровки, заек, добруджански и сив хомяк, лалугер, белозъбо сляпо куче, 8 вида полевки, скачаща мишка, оризищна мишка, сива горска мишка. Степният сеносъбирач, големият скокливец, тъмната полевка и степната пъструшка са видове, които днес не се срещат в страната и изобщо



Тетрев (Tetrao tetrix)



Голям скокливец (тушканчик) (Alactaga major)



Червеноклюна хайдушка гарга (Pyrrhocorax pyrrhocorax)



Голяморог елен (Megaloceros giganteus)

отсъстват от природата на Балканския полуостров. Пещерната мечка и турът пък отдавна са изчезнали от лицето на Земята. Намерени са и останки от риби, гущери, прилепи и др. Възрастта на тези находки е определена на 80 000 – 16 000 г., т.е. от началото на късния палеолит. Най-голямо е разнообразието при птиците, от които са установени 43 вида. По-интересни от тях са: соколите обикновена и вечерна ветрушка, глухар, полярна яребица, лещарка, балкански кеклик, малка пъструшка, малък червеноног водобегач, черен бързолет, пернатонога кукумявка, балканска чучулига, черешарка, обикновена кръсточовка и др. Изчезнали от страната ни днес са снежният бухал, бялата (полярна) сова, тетревът и червеноклюната хайдушка гарга, а пра-яребицата е един изкопаем вид. Понеже пещерата е била обитаема, тук са намерени и останки от някои домашни животни като овца, куче, говеда и др.

В Темната гупка до с. Карлуково още през 1925 – 1926 г. Р. Попов установява останки от изчезналите в края на плейстоцена пещерна мечка, пещерна хиена, космат носорог и мамут, от изчезналите от България и целия Балкански полуостров северен елен, бобър, заек бял и безоаров козирог (вероятно алпийски), от изчезналите в последно-

то хилядолетие тур и тарпан, както и от вълк, дива коза, птици и риби. Палеозоологични материали са събирани и през 1948 г. от Г. Марков и през 1982 – 1987 г. от Н. Сураков. Според В. Попов сред находките от гребни бозайници отпреди 31 900 – 13 600 г. доминират скачащата мишка, изкопаемата аранкова и препанонска пъструшка, скална мишка, които са обитатели на откритите и сухи ландшафти. В пещерата са намерени още останки и от малка кафявозъбка, охотона, изкопаеми видове зайци, лалугери, хомяци, полевки и др. Съставът на късно-плейстоценските птици е пребогат. Той надхвърля 38 вида. Най-многобройни сред тях били горските обитатели, следвани от птиците на полските местообитания. Скалният орел, черният лешояд, обикновената ветрушка, балканският кеклик, бухалът, чавката и жълтоклюната хайдушка гарга са типични скалолюбиви птици, а полският блатар предпочита блатните ландшафти. Червенушката, сокелицата, пернатоногата кукумявка и отчасти имевият грозд са студенолюбиви птици, които показват, че тогава климатът в района е бил доста по-студен от днешния. Обратно, съвременното разпространение на белокопавия и черния бързолет показва, че през лятото в района на пещерата е имало високи температури – указание за топъл континентален климат. В пещерата са намерени и останки на няколко вида птици от ранния плейстоцен. Те са с възраст 1,6 млн. г. и принадлежат на горска чучулига, имевия грозд, мишелов, обикновен славей и др. Това са най-древните находки на тези видове в страната.

От пещерата Топля до с. Голяма Желязна археологът Илия Стоянов съобщава през 1904 г. за намерени останки от тур, благороден елен, сърна, домашна овца, кон, чакал, вълк, язовец, златка, дива свиня, неопределена до вид мечка, бобър, както и две неопределени до вид птици, речна мида от рода *Unio*, градински охлюв и охлюв от рода *Dentalium*. От тях само турът и бобрът са изчезнали от нашата природа. Сред многобройните открити сечи са и такива, изработени от рога



Заяк бял (*Lepus timidus*)

на благороден елен. Заслужава си да споменем, че в отложения от късния плейстоцен (Вюрм) са определени кости и от обикновения скален грозд.

В пещерата Чердженица до с. Карлуково е открита богата и разнообразна фауна. През 1985 г. В. Попов събира останки от ранноплейстоценските наслаги, които датира на 1,2 – 1,0 млн. г. Друга част от събраните от него материали съдържа находки с ранно-средно-холоценска възраст (на ок. 10 000 г.). В плейстоценските пластове той е намерил находки от кафявозъбката-гжудже, неопределена до вид охотона, лалугер, белозъбо сляпо куче, ръждива горска полевка, изкопаемите плейстоценска полевка, аранкова и препанонска пъструшка, малък хомяк, изкопаеми видове кафявозъбки, хомяци, пъструшки и гр. От птиците тук са установени боров певец, конопарче и един вид бърбрия. В холоценските пластове от Чердженица, отнесени към средния неолит (преди 10 000 – 6000 г. пр.Хр.) са намерени: обикновена къртица, голяма и малка белозъбка, малка водна земеровка, степна охотона, лалугер, горски и обикновен сънливец, скачаща мишка, степна домашна мишка, сив и добруджански хомяк, 3 вида полевки и гр. Интересен е и съставът на птиците по това време, който включвал и малък пъстър кълвач, скална лястовица, воден кос, поен грозд, обикновен скален грозд, червенушка, конопарче и гр. Този състав показва, че в района на пещерата е имало лесостепни местообитания.

Във Филиповската пещера край с. Филиповци през 1995 г. зоолозите Иван и Румяна Пандурски събират материали от плейстоценските пластове в пещерата. По-късно В. Попов и Р. Пандурска публикуват 27 вида дребни бозайници от късния плейстоцен, сред които са: обикновена и малка кафявозъбка, голяма белозъбка, бехщайнов нощник, нощник на Натерер, малък подковонос, подковонос на Мехели, гвуцетен прилеп, язовец, добруджански и сив хомяк, ръждива горска, снежна, водна, подземна и сива полевка, 3 вида горски мишки, обикновена къртица, степен сеносъбирач, обикновен сънливец,

белозъбо сляпо куче и гр. Днес степната охотона не се среща в страната, хомяци в района няма, а пещерната мечка е известна само чрез изкопаемите си останки. Сред плейстоценските находки от птици са такива на: кукумявка, горска зидарка, сивогуща завирушка, червеногръдка, жълтоклюна хайдушка гарга, сврака и гр. Намерени са и останки от 4 изчезнали вида от българската природа – полярна яребица, тетрев, колхидски фазан (дивата местна фрома) и червеноклюна хайдушка гарга. През 1994 г. са събрани и холоценски материали от обикновен сънливец, заек, лисица, някои видове прилепи, домашна кокошка, скален гълъб, червенокръста лястовица, сойка и гр.

Мечата гунка до с. Стоилово в Странджа някога освен от мечки е била обитавана и от други хищници. През 1986 г. зоологът Георги Рибаров събира костни останки от 4 вида хищници – дива котка, вълк, лисица и язовец. Освен това той намира и останки от изчезналия ширококопитен кон. От птиците тук са намерени находки единствено от полската яребица.

В Ягодинската пещера до с. Ягодина, макар и благоустроена, са намерени в неолитните пластове отпреди около 6000 г. останки от изчезналия у нас тетрев, а също и такива от глухар и обикновен мишелов. През 1928 г. археологът Васил Миков (1891 – 1970), а през 1960 г. Петър Детеv, освен керамика, намират и животински кости, които обаче по-късно били унищожени от иманяри. Намерени са хромели и овъглено жито. Тези следи са определени като енеолитни.

За съжаление, щетите от иманярство – това безпросветно браконьерство над културната ни история, продължават да опропастяват свидетелствата за хода на нашето лъкатушещо развитие. Завинаги са изгубени много ценни паметници на нашата история, важна част от която е протекла именно в пещерите. Нека и заради това поне ги пазим, съзнавайки, че те са истински библиотеки, съхранили следите на миналото, включително и нашето! ■